

مقدمه‌ای بر روش پژوهش

با رویکرد کاربردی به رساله‌نویسی در علوم انسانی

دکتر حسین خنیفر*

چکیده

پژوهش، فعالیتی نظام‌دار و علمی پیرامون یک موضوع همراه با بررسی جوانب مختلف آن است. بنا به تعریف دیگر، پژوهش، فرایند تولید دانش است. پژوهش‌گر با ابزارها و روش‌های گوناگون اطلاعات را فراهم و سپس آنها را پردازش و تحلیل می‌کند. یکی از موانع اساسی موفقیت پژوهش‌گر به خصوص در زمان انتخاب بحث و تقدیم طرح‌های پژوهشی، ناکامی در گزینش اطلاعات و فقدان آگاهی لازم نسبت به شیوه‌های روشمند تحقیق است. امروزه سطح برخی از گزارش‌های پژوهشی به خصوص در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری در دنیا و حتی کشور ما به اندازه‌ای بالا و مهم است که بعد از دفاع، تبدیل به یک اثر علمی شده و یک کتاب و چند مقاله از آن استخراج می‌شود. بنابراین، بازنگری و بازکاوی برخی چالش‌ها و ارایه برخی راهکارها برای پژوهش‌های مختلف در رشته‌ها و گرایش‌های علوم انسانی می‌تواند سودمند باشد که در این مقاله با توجه به تجربه تدریس در این ماده درسی و رشته‌های مختلف علوم انسانی، احساس می‌شود، مدخلی بر این مهم ارایه شده است.

واژه‌های کلیدی: پژوهش، روش تحقیق در علوم انسانی، علم، تئوری، مسأله تحقیق، رساله.

مقدمه

آموزش عالی در کشور ما، دوران تحول خاص و با اهمیتی را گذرانده و در آغاز قرن ۲۱ شتاب بیش‌تری گرفته است. گذر از این دوره که روح جمعی آحاد آن، تصمیم و نیاز به یک تحول ملی را احساس نموده، می‌تواند کشور را به کمک برنامه‌های توسعه و آموزش‌های آینده‌گرا و همه‌جانبه، وارد مرحله نوینی از پیشرفت اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی کند.

انتظار می‌رود، فرآیند آموزش در نهادها و مراکز آموزش عالی و حوزوی جامعه، به گونه‌ای انسان‌ها را تحت تربیت قرار بدهد که استعدادهای درونی افراد را برای بسیج و به‌کارگیری امکانات موجود در جامعه شکوفا سازد. در این صورت، می‌توان منابع انسانی را سرمایه انسانی تلقی کرد (گری بیکر، ۱۹۸۹، ص ۱۸) و بر اساس آن برنامه‌های توسعه همه‌جانبه را نه با تکیه بر سرمایه‌های مادی، بلکه بر محور انسان و علم و پژوهش، به عنوان منبع زاینده سرمایه و ثروتی پایان‌ناپذیر، تدوین نمود (قورچیان، ۱۳۸۰، ص ۱۹۲).

در کشورهایی که دارای جمعیت جوان هستند، یکی از نیازهای توسعه منابع انسانی، گسترش نهادهای آموزشی، آموزش‌های کارآمد و کاربردی و گسترش، توسعه و غنی‌سازی مراکز پژوهشی است. گسترش اینگونه نهادها، علاوه بر هموار کردن اجرای برنامه‌های توسعه منابع انسانی در سطح ملی، آثار قابل ملاحظه‌ای در جهت توسعه منطقه‌ای و محلی دارد. این مسأله در مقوله آموزش از گسترش و توسعه پژوهش و غنی‌سازی آن میسر است.

هدف از ارائه مقاله حاضر، تأملی در باب روش تحقیق در حوزه علوم انسانی و رساله‌های کارشناسی ارشد و دکتری این رشته در حوزه و دانشگاه است.

اساساً انسان از دوران‌های گذشته، جهت شناخت پیرامون، فضا و مسایل به طرح مسأله، بررسی^۱، تعمق^۲، تدبیر^۳، علت‌یابی^۴ و یافتن وجوه ارتباط^۵، افتراق^۶ و حلقه‌های پیدا و پنهان پرداخته و کاوش^۷ اساس این حرکت و ناشی از حس کنجکاوی او بوده است.

1. to consider, to study
3. to contrive
5. communication
7. exploration

2. deep thinking
4. case of causes
5. difference

همه ما در جریان کارهای آموزشی روزانه خود با مسائلی نظیر: چگونه بیاموزیم؟ چگونه آموزش دهیم؟ چگونه با مسائل روبه‌رو شویم؟ راه‌حل‌ها چیست؟ علت‌ها چه می‌باشد؟ و ده‌ها مسأله دیگر، روبه‌رو هستیم.

روش‌هایی که انسان برای پاسخ به سؤالات خویش برمی‌گزیند، متفاوت، متنوع و گوناگون است. روش^۱ عبارتست از؛ مجموعه فعالیت‌هایی که برای رسیدن به هدف یا هدف‌هایی صورت می‌گیرد و پژوهش، عبارتست از؛ مجموعه فعالیت‌هایی که پژوهش‌گر با استفاده از آنها به قوانین حاکم بر واقعیت پی‌می‌برد (بختیاری و ایرانی، ۱۳۸۲، ص ۱۹).

روش‌های تحقیق در واقع، ابزار دستیابی به واقعیت به شمار می‌روند (دلاور، ۱۳۷۸، ص ۱۸) و هر چه میزان تسلط بر مدل‌ها و فنون آن بالاتر باشد، امکان شفاف‌سازی و وصول به حقیقت سریع‌تر است.

روش تحقیق، بخش مهمی از آموزش صحیح است. این امر در تمام علوم و بالاخص علوم کیفی جایگاه والایی دارد (بلانگر، ۱۹۹۲، ص ۲۵). اخیراً بر سر در یکی از دانشگاه‌های بزرگ آمریکا نوشته شده است که آموزش بدون پژوهش، توقف در آموزش است (مقیمی، ۱۳۸۳، ص ۴).

حوزهٔ درسی علوم انسانی، جولانگاه حق و حقیقت‌یابی و ظاهر کردن خطاها و لغزش‌هاست، لذا مباحث تئوری^۲، مدل‌ها^۳، بنیادها^۴، تحلیل‌ها^۵ و بررسی‌ها و نقدها و ارایه افکار و اندیشه‌ها راه‌گشا در این مسیر و رشته‌ای بسیار مهم و تعیین‌کننده است.

بیان مسأله

نگرش به روش تحقیق از زمان هبوط انسان، آغاز و ناشی از حس کنجکاوی و توانایی فوق‌العاده او در فهم و تحلیل ذهنی است (برلسون، ۱۹۹۱، ص ۳۲).

در ادیان الهی، دعوت به تفکر، تحقیق و اندیشیدن امری بسیار ضروری و مهم تلقی شده است و آیات فراوانی در این زمینه وارد شده است که موارد ذیل در قرآن کریم قابل تأمل است.

1. method
3. models
5. analysis

2. theory
4. foundations

ردیف	محور	سوره	آیه
۱	تحقیق حقوقی	یوسف	۵۳-۵۰، ۸۳-۸۰
۲	ارزش تحقیق	یونس	۳۶
۳	احتجاج	آل عمران مائده	۶۶ ۵۷-۶۰
۴	ضرورت پرسش و بهره‌گیری از تجارب	یونس	۹۴-۹۵
۵	آزاد اندیشی	انعام	۸۰-۸۳
۶	آفات تحقیق - پیش‌داوری	یوسف	۸۳
۷	آفات تحقیق - سانسور	قصص	۱۵
۸	آفات تحقیق - غرور	قصص	۳۸-۴۲
۹	ضرورت تحلیل در تحقیق - دوراندیشی	نور	۱۱-۲۱
۱۰	ضرورت تحلیل در تحقیق - ژرف‌نگری	آل عمران نساء	۱۰-۱۲ ۸۳
۱۱	رازداری در تحقیق	نساء	۸۳
۱۲	فهم جویی در تحقیق	اعراف یوسف نحل	۱۶۳ ۷ ۴۳

جدول شماره (۱): مصداق‌های قرآنی در زمینه پژوهش

از طرفی دانشگاه مکانی نیست که در آن دانشجویان حوضچه‌هایی فرض شوند که باید از اقیانوس علم پیمانانه پیمانانه در آن ریخت تا لبریز شوند، بلکه آنان چشمه‌های نهفته‌ای هستند که باید امکان جوشیدن برای آنها فراهم آید تا خلاقانه در بستر مسایل جاری شوند (شریعتمداری، ۱۳۸۰، ص ۴). به عبارت دیگر، دانشجویان باید روش‌های اندیشیدن و پژوهش را که ادب^۱ علم آموزی است بیاموزند.

روش‌های آموزش و پژوهش

برای آموزش و پژوهش سه روش عمده وجود دارد:

۱. روش پداگوژی^۲

در این شیوه، استادی که در موضوع علمی خاصی علاقه‌مند و متخصص است، فعالیت

۱. دایره معنای «ادب» را از مفهوم «اخلاقی» باید فراتر در نظر گرفت. ادب را می‌توان به معنای «رعایت شرایط لازم و کافی برای انجام یک‌کار به‌طور کامل» نیز قلمداد کرد. در این معنا برای انجام هرکاری مانند پژوهشگری نیز باید ادب آن را رعایت کرد.

2. pedagogy

خود را جهت می‌دهد و به فراگیران تکلیف می‌دهد و در نهایت پیشرفت علمی آنان را می‌آزماید. در این روش معمولاً، استاد درس می‌دهد و دانشجویان به طور منفعل، تکالیف و پژوهش‌های ثابت را انجام و هر آنچه را که می‌توانند از او جذب می‌کنند. مزیت اصلی روش پداگوژی در این است که امکان می‌دهد، دانش تدوین شده به صورت منظم ارائه شود، اما نقطه ضعف اصلی این روش، آن است که در طول اجرا و ارائه مطالب و حتی انجام تکالیف پژوهشی، فراگیران اغلب منفعل و در مسیری تکراری و ثابت و بی‌انگیزه هستند (خاکی، ۱۳۸۴، ص ۹).

۲. روش آندراگوژی^۱

در این روش، نقش متفاوتی را نسبت به روش قبلی برای مربی قایل می‌شوند. در این سبک، استاد به عنوان تسهیل‌کننده (کاتالیزور) در فعالیت‌های علمی فراگیران عمل می‌کند و به آنان کمک می‌کند تا مطالب مورد نظر را ضمن یادگیری از مرحله دانش به مرحله ترکیب و ارائه تحقیق برسانند.

مزیت اصلی روش آندراگوژی این است که فراگیران به دلیل حضور، ایفای نقش و داشتن مسئولیت در فرآیند یادگیری و فرآیند تولید علمی، انگیزه‌شان تقویت می‌شود. از آنجا که موفقیت روش‌های آندراگوژیک وابسته به موقعیت و شرایط فرآیند یادگیری است، نمی‌توان از آن برای تدوین و استاندارد کردن اطلاعات در سطح عمومی بهره‌برداری کرد. آموزش روش تحقیق و پژوهش نیاز به ترکیبی از این دو دارد (قورچیان، ۱۳۸۰، ص ۱۹۲).

۳. روش سینرگوژی^۲

این روش، از ترکیب بهترین ویژگی‌های پداگوژی و آندراگوژی، یعنی ایفای نقش و تعامل دوطرفه توسط استاد و فراگیران شکل می‌گیرد، سینرگوژی از دو لغت یونانی (Synergos با هم کار کردن و Agogus یعنی رهبری) مشتق می‌شود. سینرگوژی یک روش منظم (سیستماتیک) علمی - آموزشی است که در آن اعضای تیم‌های کوچک از

1. andragogy

2. synergogy

راه برقراری روابط منظم، از یکدیگر یاد می‌گیرند و در نتیجه هم‌افزایی^۱ در یادگیری ایجاد می‌شود و بهترین روش برای دوره‌های تحصیلی عالی، مانند ارشد و دکتری در ماده درسی پژوهش است.

به نظر می‌رسد، به‌کارگیری این روش برای تدریس روش تحقیق می‌تواند، اثربخشی بیش‌تری را ایجاد کند (خاکی، ۱۳۸۴، ص ۱۰).

مراحل تکامل شخصیت علمی

هر فرد طالب علم در فرآیند شکل‌گیری و تکامل شخصیت علمی‌اش در یک تقسیم‌بندی از سه دوره (مرحله) می‌گذرد:

۱. دوره احساس بهت (حیرت)

در این مرحله فرد به آثار و نظریه‌های علمی که با آنها آشنا می‌شود، از روی حیرت، تعجب و شگفتی می‌نگرد و در برابر آنچه که دیگران انجام داده یا اندیشیده و ارایه کرده‌اند، در خویش احساس کوچکی و حقارت می‌کند که البته این حالت موقتی است و خود در اثر ممارست و تتبع به درجاتی می‌رسد که احساس توانمندی می‌کند و چه بسا گاهی به مراتبی بالاتر از وضع نخست می‌رسد (مهرمحمدی، ۱۳۸۲، ص ۲).

۲. دوره نقادی (تجزیه و تحلیل)

در این مرحله فرد، رفته رفته جرأت آن را می‌یابد که آثار و دستاوردهای علمی دیگران را تحلیل کند و مواضع ضعف و قدرت کار آنها را فارغ از شخصیت‌شان بازشناسی نماید و قدر و ارزش هر یک از آنها را تشریح کند (خاکی، ۱۳۸۴، ص ۱۱).

۳. دوره آفرینش (ایجاد)

در این مرحله فرد، قادر می‌شود که دیدگاه، اندیشه و نظریه جدیدی را مطرح کند و حیطه دانش و دایره آگاهی را در یک حوزه خاص گسترش دهد.

---

۱. Synergy = انسانها از راه کارکردن با یکدیگر به تولید انرژی اضافی‌تر فراتر از جمع حسابی اجزا دست می‌یابند، در این صورت می‌توان انتظار داشت که $1 + 1 > 2$ خواهند بود.

لازم به یادآوری است، که دوره‌های نقادی و آفرینندگی، لزوماً دو مرحله جدا از هم نیستند و تقدم و تأخر زمانی خاصی نسبت به هم ندارند، معمولاً بخش‌هایی از این دو دوره درهم آمیخته و به هم تنیده هستند و با هم آشکار می‌شوند (همان، ص ۱۰).

مسأله تحقیق (آغاز روشمندی)

تحقیق وقتی می‌تواند به درستی آغاز شود که مسأله تحقیق، به‌خصوص در تحقیقات کیفی به صورت یک بیانیه مسأله^۱ درآمده باشد، در غیر این صورت، مسأله، حالت آدرس غلطی پیدا می‌کند که جوینده آن در نهایت، جز خستگی و هدر رفتن هزینه و زمان حاصلی نخواهد داشت. یک بیانیه خوب، در برگیرنده اطلاعاتی است، مانند: «اهمیت مسأله، حدود تخصصی مسأله، جهت‌گیری کلی انتظارات از تحقیق، مشکلات مبحث مورد نظر، قلمرو مورد نظر برای پاسخ‌یابی...»

ویژگی‌های یک مسأله تحقیق

الف. واضح، روشن و محدود باشد، یعنی اصل تحدید (محدودسازی) مسأله در آن رعایت شده باشد. زیرا تازه‌کاران به‌علت انتخاب موضوعات وسیع و عدم تحدید مسأله پژوهش، گرفتار کلی‌گویی و حتی جمع‌آوری اطلاعات متنافر می‌شوند.

ب. مسأله باید قابلیت آن را داشته باشد که بتواند محقق را به سوی فرضیه‌سازی هدایت کند. به عبارت دیگر، مسأله باید امکان بررسی داشته باشد و زمینه را برای بیان ادعاهایی (فرضیه‌هایی) در مورد پاسخ‌ها و راه‌حل‌ها فراهم آورد.^۲

ج. با توجه به جدا بودن قلمرو علم از فلسفه و عرفان، مسأله تحقیق نباید بر دآوری‌ها و قضاوت‌های غیرعملی تأکید داشته باشد و جهت‌گیری‌های اخلاقی، ارزشی، فلسفی و عرفانی را در تحقیق ایجاد کند.

1. statement of problem

۲. اگر مسأله‌ای به طور بالقوه قابلیت آزمون در قالب فرضیه‌ها را نداشته باشد، در نهایت نمی‌توان ادعا کرد که مسأله تحقیق پاسخی یافته است. مسأله تحقیق را به‌طور مستقیم، نمی‌توان با روش علمی حل کرد، مگر اینکه برای آن فرضیه یا فرضیه‌هایی طراحی شود. زیرا هر مسأله به صورت یک سؤال مطرح می‌شود که ماهیت گسترده‌ای دارد و به طور مستقیم قابل آزمون نیست. البته در پاره‌ای موارد که مسأله حالت جزئی دارد. یا موضوع تحقیق فاقد سابقه بوده و یا کل جامعه مورد مطالعه قرار می‌گیرد، مسأله تحقیق می‌تواند جایگزین فرضیه نیز شود.

د. باتوجه به این که علم، محصول به‌کارگیری روش علمی است، نباید مسأله تحقیق، حالت پیش‌بینی کلی و بیان روزنامه‌ای داشته باشد و ادعاهای غیرقابل بررسی را مطرح سازد. ه. مسأله تحقیق بهتر است، حالت پرسشی و سؤالی داشته باشد و به صورت جمله خبری بیان نشود، مثلاً با عبارت‌هایی چون «مسأله این است که آیا...» یا «منظور از این مطالعه عبارت است از این سؤال که...» مطرح شود.

پیشینه بحث

همانگونه که در بیان مسأله نیز اشاره شد، تحقیق با آغاز حیات بشر شروع شده و یکی از عناصر مهم شناخت انسان از طبیعت و دنیای پیرامون خویش و حقیقت‌جویی، علت‌یابی و استدلال‌گرایی است (لابرت، ۱۹۹۳، ص ۵۰۹).

در خصوص دانستن و آگاهی که مقدمه حقیقت‌یابی و حقیقت‌جویی است، فیلسوف بزرگ آمریکایی و یکی از چهار پراگماتیسم بزرگ، یعنی چارلز پیرس^۱ (۱۸۸۹-۱۹۷۴) چهار روش پیشنهاد می‌کند که بشر آنها را تا امروز طراحی کرده است. ۱. روش بدیهی پنداری؛^۲ ۲. روش پیروی؛^۳ ۳. روش آزاد از تجربه (بیش دانسته)؛^۴ ۴. روش علوم^۵ (آندرو، ۱۹۸۷، ص ۷۴۹).

در روش نخست، تکیه اصلی بر بدیهیات است و تکرار مسأله اعتبار حقیقت است و در روش دوم مقبولیت عامه مدارک است. روش سوم، بر بیان گذشتگان و مبنای عقل استوار است، مانند آمار و ارقام و روش چهارم که روش علمی و موجه‌ترین روش حصول آگاهی به شمار می‌رود، همیشه نتایج غایی یکسان و خارج از عقاید انسان‌هایی است که آنرا تجزیه و تحلیل می‌کنند.

روش‌های یاد شده، به جز روش علوم، از قدیم‌الایام رایج بوده و هنوز هم در بسیاری از موارد، آگاهی و دانش بشری به یکی از این روش‌ها تحقق می‌یابد، لیکن روش علمی، جدیدترین روشی است که به کار گرفته شده است و پیشرفت‌های علمی جدید نیز همگی مرهون پیدایی این روش می‌باشد. مسیری که دانش تحقیق طی کرده است، بی‌ارتباط با پیدایی علم نیست (بالمر، ۱۹۹۳، ص ۸۹).

1. Charles Peirce
3. method of authority
5. method of sciences

2. method of tenacity
4. apriori method

علم و تحولات آن

علم در لغت، به معنی یقین، معرفت و دانش است و در زبان‌های فرانسه و انگلیسی معادل کلمه "Science" می‌باشد که از واژه لاتین Scientia به معنای «دانستن» مشتق شده است (نبوی، ۱۳۷۵، ص ۷). اگوست کنت^۱ (۱۷۹۸-۱۸۶۷) علم را توافق فکری و وحدت نظر تعریف نموده است.

اینشتن در تعریف علم می‌گوید: علم کوششی است برای تطبیق تجربه حسی نامنظم و متنوع به یک سیستم فکری که منطقا متحدالشکل می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۷۸، ص ۲۳). هدف علم در حقیقت، تسلط بر طبیعت و شناخت بیش‌تر آن و به وجود آوردن نظریه می‌باشد؛ یا به عبارت ساده‌تر، می‌توان گفت: هدف علم، تشریح کلیات و به دست دادن روابط علت و معلولی برای وقایع طبیعی، انسانی و رفتاری در این جهان بیکران است که عموماً چنین تشریحی را در ابتدا، نظریه علمی در خصوص آن واقعه می‌خوانند (تاجداری، ۱۳۸۰، ص ۲۱).

هم‌چنین در تقسیم‌بندی علوم، بعضی قایل به علوم ذاتی و اکتسابی هستند. در زمان‌های قدیم و بسیار دور مانند دوران شکوفایی علم در یونان و ایران باستان، برای بیان مجموعه‌های دانش بشری که آنرا علوم اکتسابی نام نهاده‌اند، واژه‌هایی به نام فلسفه یا حکمت به کار می‌رفت که این واژه، کلیه دانش‌ها و معلومات بشری را شامل می‌شد. بنابراین، فیلسوف یا دانشمند (حکیم) در آن زمان به کسی اطلاق می‌شد که در جمیع علوم و فنون زمان خویش سرآمد همه بود. چنانکه دانشمندان همچون سقراط، افلاطون و ارسطو در مغرب زمین و ابوعلی سینا، محمدزکریای رازی، حکیم ابونصر فارابی و ابن‌خلدون در مشرق زمین، فیلسوف نامیده می‌شدند.

توسعه و پیشرفت علوم به حدی ادامه یافت که دیگر برای فیلسوف آن زمان، احاطه و تسلط پیدا کردن بر کلیه شعب دانش بشری میسر و مقدور نبود و این امر، خود موجب خروج یکایک علوم از قلمرو «فلسفه» و انشعاب آن شد (وارن، دنیس، ۱۹۸۰، ص ۴۱۸).

بدین ترتیب، همراه با افزایش حجم دانش بشری و برخورداری آن از تنوع و گستردگی، مسأله طبقه‌بندی و تقسیم‌بندی این دانش‌ها مطرح می‌شود. به همین جهت، دانشمندان مختلف از گذشته‌های دور سعی کرده‌اند تا در چارچوب شناخت دانش

بشری در زمان خود و بیش تر بنا بر سلیقه خود هر کدام تقسیم‌بندی جدیدی از دانش را ارایه دهند مانند:

طبقه‌بندی علوم از نظر ارسطو (قرن چهارم قبل از میلاد) که شامل فلسفه نظری، علمی و شعری (ابداعی) بود، هم‌چنین طبقه‌بندی‌های:

- فرانسیس بیکن^۱ در سال ۱۶۰۵ که علوم را از نظر ذهنی، تقسیم و علوم حافظه‌ای، تخیلی و عقلی را عرضه کرد.

- آگوست کنت که وی را به جهت وضع لغت جامعه‌شناسی یا علم الاجتماع، پدر جامعه‌شناسی یا علم الاجتماع^۲ می‌دانند و دانش‌های بشر را به شش طبقه (ریاضیات، هیئت، فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی، جامعه‌شناسی) تقسیم کرد.

- هربرت اسپنسر^۳ (۱۸۲۰-۱۹۰۳)، علوم را به انتزاعی و عینی تقسیم کرد.

- آمپر^۴ (۱۷۷۹-۱۸۳۶) فیزیکدان مشهور که علوم را به دو دسته علوم جهانی (با موضوع ماده) و علوم عقلانی (با موضوع ذهن انسان) تقسیم کرد.

- ملویل دیویی^۵ (۱۸۵۱-۱۹۳۱)، علوم را به (اطلاعات کلی، فلسفه، دین و مذهب، علوم اجتماعی، زبان‌شناسی، علوم خالص، مطلق مثل فیزیک و شیمی و طب) - علوم کاربردی - هنرهای زیبا - ادبیات - تاریخ و جغرافیا) تقسیم نمود.

و سرانجام طبقه‌بندی نویسندگان معاصر که علوم را به علوم سخت و علوم نرم تقسیم نموده‌اند که در دسته دوم، یعنی علوم نرم، مباحثی همچون حقوق، جامعه‌شناسی، جمعیت‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، اقتصاد، سیاست و روان‌شناسی می‌گنجد.

از سویی، در قرون هفدهم و هجدهم میلادی، نوشته‌های «منتسکیو» و «ولتر» به تدریج علم مردم‌شناسی را به وجود آورد و بعدها عقاید آدام اسمیت، ریکاردو، میلز به علم اقتصاد شکل داد. علم جغرافی با اشاعه افکار یوهان هردر، ایجاد و روان‌شناسی با تحقیقات هارتلی، میلز، هربرت و دیگران شکل گرفت، سپس جامعه‌شناسی توسط آگوست کنت در فرانسه و هربرت اسپنسر در انگلیس و لستروارد در آمریکا رشد نمود (بختیاری، ایرانی، ۱۳۸۲، ص ۲۵۷).

1. Francis Bacon
3. Herbert spencer
5. Melvil Dewey

2. sociology
4. A. M. Ampere

حاصل این نظریات بر تحول، متولد شدن ماده‌ی درسی و عنوانی با نام روش تحقیق در اغلب این رشته‌ها شد و آغاز آن طرح مفهوم نظریه است.

نظریه

مفهوم نظریه در پژوهش جایگاه خاصی دارد و در برداشت صحیح و علمی، بنیاد هر فعالیت علمی و اولین قدم در ساخت مسأله تحقیق است. به طوری که بدون داشتن نظریه‌ای مشخص، کار تحقیقی عبث و بیهوده است.

در تعریف نظریه آمده است که هدف تحقیق علمی ایجاد و انشای نظریه و اصول آن یا بررسی صحت و سقم آن است یا «نظریه، مجموعه‌ای از تعاریف و پیشنهادهای درباره‌ی تعدادی متغیر به هم پیوسته است» (نادری، ۱۳۷۵، ص ۳۵).

در کنار نظریه، فرضیه مطرح است که از مراحل حساس تحقیق است، زیرا نقش راهنما را داشته و به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا از بین شیوه‌های مختلف، راه‌های بهینه را بررسی کند و تفاوت آن با نظریه این است که نظریه، عمدتاً مشتمل بر قضایای کلی و عمومی است و به مورد خاص تعلق ندارد و می‌تواند مصادیق زیادی داشته باشد، اما فرضیه حالت کلی ندارد و مختص مسأله تحقیق است، یا در قلمرو یک تحقیق خاص شکل می‌گیرد.

واژه تحقیق

واژه تحقیق^۱ مصدر باب تفعیل است و در لغت به معنای «به حقیقت امری رسیدگی کردن»، «رسیدگی و بازجویی کردن»، «راست و درست انجام دادن»، «راستی و درستی»، و «وارسی کردن و کشف حقیقت»، «جست‌وجو و به کنه امری» و «رسیدگی کردن» به کار رفته است.

برخی معتقدند، تحقیق عبارتست از: یک عمل منظم که در نتیجه آن، پاسخ‌های مورد نظر و مطرح شده در موضوع تحقیق حاصل می‌شود (نادری، ۱۳۷۵، ص ۳۶).

برخی نیز تحقیق را کاری منظم با هدف دستیابی به آنچه بر دیگران مجهول است یا تفصیل و گسترده‌تر آنچه بر دیگران به اجمال معلوم است، می‌دانند (اردبیلی، ۱۳۷۰، ص ۱).

1. research

تحقیق فعالیتی منظم و مدون که هدف آن کشف و گسترش دانش در حقیقت است (نادری، ۱۳۷۵، ص ۳۷).

و سرانجام برخی معتقدند، تحقیق «کشف حقیقتی مجهول یا مجمل که با روشی خاص از طریق تأمل و جست‌وجو پیرامون مطلب به دست می‌آید (یا حقی و ناصح، ۱۳۸۰، ص ۸۳).

لذا، هدف اساسی تحقیق، صرف‌نظر از فلسفه آن تا اندازه‌ای ضرورت رشته‌ای و دلایل مهم جانبی آن است. از جمله:

الف: بررسی و ارزیابی نظریه‌ها؛

ب: ارایه نظریه، داوری، نقد و یا تئوری پردازی جدید؛

ج: حل مشکل و جنبه کاربردی رشته.

پژوهش در اغلب رشته‌ها، فعالیتی منظم، منسجم، مستدل، با بهره‌گیری از روش سنجیده، جهت رسیدن به هدف (کشف حقیقت) است.^۱

هدف اساسی از تحقیق پاسخگویی به نیاز جهت قضاوت و استدلال متقن و نظام‌مند علمی است (کاردان، ۱۳۷۷، ص ۸).

روش‌مندی در پژوهش‌های علوم انسانی

با آنکه در زمینه روش پژوهش و نگارش پژوهش در رشته‌های مختلف و بالاخص در حوزه علوم انسانی، مطالب فراوانی به فارسی تألیف و یا ترجمه شده است (عبدی، ۱۳۷۳، ص ۱۹). اما هنوز زمینه‌های مبهم به ویژه در نحوه اجرای آن وجود دارد. تا زمان نگارش این مقاله با بررسی‌های به عمل آمده، حدود ۳۳۵ کتاب روش تحقیق به زبان فارسی طی شش دهه اخیر در ایران به چاپ رسیده که اغلب به علوم پایه و علوم رفتاری پرداخته‌اند (ایرانی و بختیاری، ۱۳۸۲، ص ۲۶۷).

از طرفی، مطالب نوشته شده، عمدتاً ناظر به نحوه نگارش پایان‌نامه، انواع پژوهش‌ها، تفاوت روش‌ها و مکانیزم‌های جمع‌آوری اطلاعات، کاربرد مسایل آماری و پژوهش عملیاتی و مانند آن است. تاکنون پژوهشی مستقل در مورد روابط دانشجو و استاد، و هر دوی آنها با کمیته تحصیلات عالی و یا کمیته‌هایی با وظایف مشابه، نحوه

۱. برای آگاهی بیشتر از مفهوم حقیقت (truth) و واقعیت (reality) رجوع شود به (علی شریعتمداری، فلسفه، ص ۳۸۷-۳۸۶).

شروع تدوین پایان‌نامه و مراحل انجام آن، و مشخصات طرح پیشنهادی تحقیق به طور جامع در رشته‌های مختلف نگارش نشده است و هم‌چنین راهنمای جامعی در اختیار فراگیران نیست. البته پاره‌ای از این موارد ممکن است، به عنوان آیین‌نامه‌های اجرایی و راهنمایی‌های آموزشی در هر دانشگاهی وجود داشته باشد، اما تعداد و تکرار روش‌ها و تنوع آنها در دانشگاه‌های مختلف و وجود فرم‌های گوناگون و استفاده از اصطلاحات متنوع نگاهی جامع و دوباره را به موضوع می‌طلبد (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۷۶) تا حدود اختیارات استاد راهنما، مشاور، ناظر، داور یا مدعو نیز مشخص شود.

هریک از واژه‌های فوق بار معنایی خاص دارد. آیا ناظر فقط باید نظارت کند؟ آیا نظارت او شکلی و صوری و یا محتوایی است؟ آیا داور حق داوری دارد؟ آیا او می‌تواند یک تنه به مخالفت برخیزد و جلوی تصویب پایان‌نامه را بگیرد؟ و چنانچه مسأله به بن‌بست رسید، تکلیف چیست؟ آیا در رابطه با دانشکده‌های مختلف، علاوه بر دستورالعمل‌ها رویه‌هایی هم وجود داشته و دارد؟ آیا رویه‌ها جمع‌آوری و تدوین شده‌اند؟ همان طور که استفاده از اصطلاحات مختلف در بیان یک مقصود و مفهوم موجب تفسیرهای گوناگون و تشتت آرا در تصمیم‌گیری‌ها می‌شود (مکی، ۱۹۹۵، ص ۲۸۶). وجود فرم‌های مختلف نیز موجب اختلاف در نحوه برداشت و در نتیجه، اتلاف وقت استاد و دانشجو می‌شود. قابل ذکر است که، در یک بررسی در یکی از دانشگاه‌های کشور معلوم شد که حدود ۱۷۰۰ نوع فرم وجود داشته که با تلاش کارشناسان آن را به یک‌دهم تقلیل داده‌اند.

اهمیت رساله در تحصیل

اصولاً هر طلبه و دانشجویی به ویژه در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری، برای خاتمه کار خود، لازم است، اثری تحقیقی را تهیه و تحویل نماید. این اثر در واقع عصاره و چکیده فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی او محسوب می‌شود. پایان‌نامه به معنای تأیید پایانی کار تحصیلی یک دانشجو است و نشانگر فعالیت‌های منسجم او و آخرین درجه مشروعیت علمی او در آن دوره تحصیل است (فورچیان، ۱۳۸۴، ص ۱۰).

نباید چنین تصور شود که رساله همانند همه درس‌های دیگر جنبه تمرینی دارد. در نگارش پایان‌نامه و یا رساله با توجه به اینکه مدت قابل توجهی وقت صرف می‌شود و

بر حسب اینکه ارزش پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد یا دکتری، بیش از یک یا چند واحد درسی است، چنین تصویری درست نیست. در کارشناسی ارشد، تعداد واحد پایان‌نامه بین سه تا چهار واحد است، در حالی که در بعضی کشورها تا ۱۲ واحد نیز برای پایان‌نامه کارشناسی ارشد، منظور می‌شود.^۱ تعداد واحدها در دوره دکتری بیش از ۲۰ واحد است. با توجه به این مسأله در تعریف، دو واژه پایان‌نامه، رساله^۲ اگرچه در بسیاری از موارد مترادف گرفته شده‌اند، اما برخی صاحب‌نظران بین این دو تفاوت قایل شده و گفته‌اند که پایان‌نامه برای پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی ارشد و رساله برای پایان‌نامه‌های دوره دکتری است (ایموچ، ۱۹۸۹، ص ۲).

پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری دارای ویژگی‌هایی است که از جمله، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. تجربه مهمی در تحقیقات دانشگاهی (آکادمیک) به شمار می‌آید، دانشجو می‌تواند با یک نوع تلاش پژوهشی و جامعیت مورد نیاز، با تحقیق آشنا شود و این مقدمه‌ای برای کار تحقیقی دوره دکتری باشد.
۲. دانشجو را دست کم در یک جنبه از موضوع حرفه‌ای یا آکادمیک ماهر می‌سازد.
۳. به عنوان یک واحد مهم تحقیق پیشرفته مطرح می‌باشد (همان، ص ۱۳).

اهداف پایان‌نامه و رساله روشمند

در این که اهداف عمومی پایان‌نامه و رساله نویسی چیست، نظرهای مختلفی ابراز شده است. بعضی‌ها آنرا صرفاً یک کار پژوهشی و تحقیقی^۳ می‌دانند. عده‌ای آنرا رقابت پژوهشی^۴ می‌نامند و از نظر برخی، مشارکت در دانش^۵ بشری محسوب می‌شود، و شاید همه این مفاهیم مورد نظر باشد، و بر حسب مکان تحصیل نسبت به مکان دیگر فرق کند؛ و این تلقی عمدتاً یک تلقی فردی است تا جمعی (همان، ص ۱۵). تفاوت‌های جدول ۲ را می‌توان بین تحقیقات نظری و کاربردی قایل شد (همان، ص ۹۸).

از طرفی «آماده کردن طرح پیشنهادی، گام مهمی در فرآیند تحقیق است. در بسیاری از دانشگاه‌ها پیش از آنکه طرحی مورد تأکید قرار گیرد، باید طرح پیشنهادی تحقیق

1. university of British Columbia (1992)

2. theses & dissertation

3. scholarly work

4. research of competence

5. contribution to knowledge

تهیه و تحویل شود. طرح پیشنهادی مانند نقشه اولیه است که مهندسان پیش از آغاز به کار ساختمان تهیه می‌کنند. پیش نویس طرح پیشنهادی با تجزیه و تحلیلی که توسط دانشجو و استاد راهنما انجام می‌گیرد، تعدیل^۱ می‌شود. در یک نگاه کلی، هنگامی که دانشجو طرح تحقیق خود را آماده می‌کند، باید به سؤالات زیر پاسخ گوید:

آیا این موضوع ارزش تحقیق را دارد؟

آیا می‌شود در این موضوع رساله‌ای نوشت؟

آیا من توانایی انجام آن را دارم؟

آیا میل و علاقه‌ای به این کار در من هست (استاتر، ۱۹۹۰، ص ۱۰).

برخی از انواع روش تحقیق در علوم انسانی و مصداق‌های آن.

تحقیقات کاربردی	تحقیقات نظری	مولفه
۱. مقاصد اصلی در دو جنبه مطرح است، اولاً افزایش دانش درباره یک موضوع، به کاربرد حرفه‌ای آن مربوط است و ثانیاً به استفاده در رهیافت سیستمی حل مسأله توجه دارد.	۱. هدف اصلی ارتقاء سطح دانش در یک زمینه موضوعی خاص است (مانند قوانین حقوقی جدید در یک موضوع خاص)	هدف پژوهش
۲. مسایل مطالعه شده ممکن است، در محدوده توجهات و علایق بشری باشند، به شرطی که کاربردهایی در امور مهم حرفه‌ای جامعه داشته باشند.	۲. موضوعات مورد مطالعه به وضوح به سایر مسایل مطالعه شده در حوزه موضوعاتی که از نظر علمی شناخته شده‌اند، وابسته است (مانند رواج طلاق و مقوله جهانی شدن)	طبیعت مسائل پژوهشی
۳. ارزش پایان‌نامه و یا رساله اساساً به قوت کاربرد نتایج و دستاورد آن به دانش حرفه‌ای توجه دارد.	۳. ارزش پایان‌نامه یا رساله، عمدتاً بستگی به میزان کمکی دارد که به پیشرفت دانش بشری می‌کند، آن را روشن‌تر می‌سازد، به فرضیه‌ای می‌انجامد و یا تحقیق پیش‌تری را طلب می‌کند.	ملاک ارزشیابی پژوهشی
۴. دانش از آنجا ارزش دارد که جنبه‌های کاربردی را زنده کند و یا حرفه و خدمت آن را تقویت می‌کند و یا آسان می‌سازد.	۴. دانش به خاطر دانش است. جهت تحلیل و تبیین هر چه بیشتر مسأله	دلایل جمع‌آوری دانش در خلال تحقیق
۵. هم مواد کاربردی و ارزشی می‌تواند موضوع تحقیق باشد و گاه ارزش‌ها داده‌های لازمی هستند که در معرض تحقیق قرار می‌گیرند.	۵. موضوعات ارزشی به استثنای داده‌های اولیه عمدتاً مورد توجه قرار نمی‌گیرد و هویت دانشجو کاملاً به بررسی مفاهیم عقاید، اهداف حیاتی و غیر حیاتی، مواد، اسناد و حوادث بستگی دارد.	وضعیت در ارتباط با ارزشها

۶. روش‌های تحقیق ابداع یا برای حل مسایل انطباق داده می‌شود و محققان به سادگی روش‌هایی از موضوعات دانشگاهی یا کاربردی را وام می‌گیرند.	۶. هر رشته دانشگاهی، روش خاص مربوط به خود دارد که در طول فعالیت‌های انجام شده برای کشف یا اثبات مواد مهم موضوع مورد نظر پذیرفته شده‌اند.	روش مورد قبول پژوهش
۷. مقبولیت پایان‌نامه‌ها یا رساله توسط اعضای حرفه‌ای خاص پایان‌نامه که در واقع از موضوعات حمایت (مالی) می‌کنند، مورد قضاوت قرار می‌گیرد. همچنین متداول است که از متخصصان موضوعی دانشگاهی یا سایر حرفه‌ای که بر روی موضوعی حساسیت دارند دعوت شود، تصویب معمولاً با اکثریت آرا چهار یا پنج عضو کمیته ارزیاب که فارغ‌التحصیلان دانشگاهی هستند، انجام می‌شود.	۷. یک پایان‌نامه و یا رساله به داورانی در داخل رشته خاص تحویل می‌شود. امتحان دانشجو ممکن است جنبه عمومی داشته باشد. (در داخل جامعه دانشگاهی انجام شود) ولی قبول یا عدم آن در دست سه یا چهار عضوی است که قبلاً انتخاب شده‌اند. شاید با افزودن یک داور دیگر از رشته‌های مربوط با حق رأی کار تکمیل شود.	چه کسانی پایان‌نامه یا رساله را می‌پذیرند

جدول شماره (۲): ویژگی‌های تحقیقات نظری و کاربردی

ویژگی‌های روش تحقیق

در جدول بعد، با برخی از انواع روش تحقیق در حوزه علوم انسانی به همراه مصداق‌های آن آشنا می‌شویم و یادآور می‌شویم که متأسفانه اغلب تحقیقات رشته‌های مختلف علوم کیفی به سمت استنادی و تحلیل محتوا رفته است و جای تأمل بسیاری بر این رویه یا یکسونگری دارد.

مثال	تعریف	روش
مطالعه تحولات ساختار نظامی حقوقی ایران بعد از سلسله قاجار	بررسی شرایط بازسازی دقیق و عینی گذشته	تاریخی
بررسی نگرش کارکنان در مورد تأثیر استقرار سیستم پیشنهادات در ایجاد تعلق سازمانی بیشتر کارکنان به سازمان نگرش سنجی پیرامون میزان رضایت مشتریان نسبت به شیوه جدید بسته‌بندی کالا	توصیف نظامند موقعیت یا زمینه مورد علاقه با دقت و حفظ عینیت موضوع	توصیفی
مطالعات طولی رشد: مطالعه و پیگیری میزان افزایش جرائم یک دامنه سنی از افراد جامعه (۲ تا ۵ سال) مطالعه عرضی رشد: مطالعه الگوی تغییرات نوع جرائم تخلفات مدیران منتخب از بین مدیران رده‌های میانی مطالعه خط مشی: ترسیم میزان رشد آینده نوعی از جرائم یک سری سازمان با افراد و طبقات جامعه با توجه به روندهای گذشته و برآوردهای حاضر	بررسی الگو، آهنگ رشد یا تغییرات یک موضوع در طول زمان	تکوینی

موردکاوی و میدانی	مطالعه فشرده و متمرکز گذشته، وضعیت فعلی، واکنش‌های یک واحد اجتماعی (فرد، گروه، نهاد، انجمن، سازمان)	بررسی تاریخچه بزهکاری در مقایسه با دیگر جرائم
همبستگی	بررسی میزان رابطه بین تغییرات یک عامل با تغییرات یک یا چند عامل دیگر.	بررسی رابطه میزان تأثیر افزایش تفریحات سالم جوانان در میزان کاهش بزهکاری
علی - قیاسی	بررسی کلیه روابط علی ممکن از طریق مشاهده برخی از آثار فعلی و بررسی داده‌های قدیمی (جست‌وجوی علی توجیه‌کننده)	مطالعه تخلفات دفاتر ثبت به منظور شناسایی عوامل مؤثر در ایجاد تخلفات

جدول شماره (۳): برخی از انواع روش‌های تحقیق در حوزه علوم انسانی و مصداق‌های آن

ویژگی‌های پژوهش روشمند

از ویژگی‌های پژوهش روشمند این است که زیر نظر استادان راهنما و مشاور تکمیل و به پایان می‌رسد. در واقع می‌توان گفت که این کار یک کار جمعی و گروهی است. پایان‌نامه یا رساله غیر از گزارش‌های فصلی و موسمی است که توسط دانشجو برای استادان فراهم می‌شود. در دنیا برای پایان‌نامه اهمیت فراوانی قایلند و هنوز در کشور ما با وجود انتخاب استاد راهنما، متأسفانه ارتباط منقطع یا حتی تشریفاتی است و حال اینکه پا به پای شکل‌گیری رساله، استاد و دانشجو باید ارتباط مستمر علمی داشته باشند. بسیاری از تحقیقات پیمایشی، توصیفی یا تجربی توسط دانشجویان انجام می‌شود و کار آنها سرآغاز یک سلسله پژوهش‌های مفصل‌تر و اساسی‌تر می‌شود. چکیده‌هایی که به طور روزآمد و مرتب از پایان‌نامه‌ها در کشورهای پیشرفته جهان تهیه می‌شود، حاکی از اهمیت آن است (جان بست، ۱۳۷۱، ص ۸۲).

تحقیقات مهم دوره فوق لیسانس و دکتری ممکن است، زیر نظر استاد راهنما و یا استاد ارشدی انجام گیرد که انرژی خود را وقف تحقیق در مسایل مهم می‌کند. در این صورت تلاش داوطلبان درجه‌های تحصیلی را می‌توان در جهت‌های خاص مسأله اصلی هدایت کرد و مطالعات دراز مدت را امکان‌پذیر ساخت (شبل، ۱۹۹۴، ص ۸۴).

نحوه انتخاب موضوع پژوهش علمی

شایسته است، موضوعات پایان‌نامه در ارتباط با مسایل و مشکلات موجود جامعه و هم‌چنین نیازهای ضروری در مسایل مختلف و در زمینه‌های موضوعی خاص باشد. لذا گاهی اساتید شتاب‌زده موضوعی را که خود در نظر دارند و یا دانشجو پیشنهاد می‌کند،

می‌پذیرند؛ بدون توجه به اینکه آیا موضوع مزبور در سلسله مسایل و مشکلات، محلی از اعراب دارد؟ از طرف دیگر عده‌ای از استادان هم ممکن است، خود سرگرم انجام پژوهش باشند و دانشجویان را در راستای اهداف پژوهشی خود به‌کار گیرند. به طور مشروح‌تر برخی از سؤالات مرتبط با موضوع تحقیق رساله می‌تواند این چنین باشد:

الف - اصولاً در یک مدرسه عالی، گروه آموزشی و یا دانشگاه برای چه مقصد و یا مقاصدی پایان‌نامه و یا رساله نوشته می‌شود.

ب - اگر موضوعات مختلفی در رابطه با دوره‌های کارشناسی ارشد و یا دکتری می‌تواند مطرح باشد، به چه دلیل موضوع انتخابی ترجیح و اولویت دارد (ایموچ، ۱۹۸۹، ص ۲). موضوعات کاربردی و نظری فراوان‌اند. هر موضوعی فی‌نفسه خوب و مناسب تحقیق است. بسیاری از افراد موضوعاتی را انتخاب می‌کنند و از استادان خود سؤال می‌کنند که آیا موضوع خوب است و طبعاً به کاربرد آن در جامعه و یا سهم آن در حل پاره‌ای از مشکلات موجود اشاره دارند. آنچه به هنگام انتخاب موضوع باید مورد توجه باشد، این است که موضوع باید:

مورد علاقه دانشجو باشد (بازرگان، ۱۳۷۹، ص ۱۲).

دانشجو توانایی خود را در نظر داشته باشد.

نیاز جامعه را در نظر داشته باشد (دلاور، ۱۳۷۸، ص ۷۷).

دانشجو بتواند استاد راهنمایی را در این رابطه پیدا کند و با او برای انجام کار به تفاهم برسد. حتی المقدور به زمینه کاری او وابسته باشد.

در مورد علاقمندی دانشجو باید گفت که گاه اتفاق می‌افتد که دانشجو بر حسب ضرورت و صرفاً به خاطر ادای تکلیف و اخذ مدرک و یا به جهت سهولت کار و یا مضیقه زمانی بدون قصد کامل در مورد موضوعات، مجبور می‌شود، موضوعی را انتخاب کند که تمایل چندانی به کار روی آن ندارد. به نظر می‌رسد، که این بدترین شکل انتخاب برای پایان‌نامه و یا رساله است (تقی‌پور، ۱۳۷۹، ص ۳۱).

گاه اتفاق می‌افتد، دانشجو به موضوع علاقمند است، اما به خاطر عدم تبیین موضوع و یا گستردگی کار و عدم پیش‌بینی‌های لازم در تهیه اسناد و مدارک، در آغاز و یا در حین انجام کار متوجه می‌شود که توان انجام آن را ندارد و این مسأله در تحقیقات کیفی بسیار مشهود است.

در مورد نیاز جامعه در رابطه با موضوعات انتخابی باید توجه داشت که موضوعاتی که مورد ابتلای جامعه‌اند و می‌توانند، گرهی از مشکلات موجود در جامعه را بگشایند، در اولویت‌اند. «توجیه موضوع تحقیق خصوصا در حوزه علوم انسانی بخش مهمی از طرح پیشنهادی به شمار می‌رود (اکسفورد، ۱۹۹۰، ص ۲۲).

موضوع انتخابی باید در رابطه دقیق با موضوع و رشته دانشجو باشد. استاد راهنما و کمیته رساله یا تحصیلات تکمیلی، موظفند با بررسی‌های قبلی، افق روشنی را فراراه دانشجو قرار دهند. ارتباط اعضای گروه آموزشی با پیشرفت‌های علمی در سطح کشور و جهان و سازمان‌های علمی، پژوهشی و کاربردی نیازمند به حاصل تحقیقات می‌تواند، در این زمینه مؤثر باشد (کولکامی، ۱۹۵۸، ص ۹۲). بسیاری از سازمان‌های علمی و پژوهشی علاقمندند، فهرستی از زمینه‌های مورد علاقه خود را در اختیار دانشگاه‌ها و گروه‌های آموزشی قرار دهند تا به هنگام انتخاب موضوع رساله توسط دانشجویان و یا انتخاب طرح پژوهشی توسط استاد و یا استادان مورد توجه قرار گیرد.

«بعضی از دانشجویان نخستین مسأله را طوری انتخاب می‌کنند که بعدها بتوانند در سطح پایان‌نامه کارشناسی ارشد یا رساله دکتری آن را گسترش دهند. بنابراین، نخستین تحقیق به عنوان فرآیند اکتشاف خواهد بود» (شبللی، ۱۹۹۴، ص ۳۰).

ویژگی‌های طرح پیشنهادی تحقیق

در یک نگاه کلی طرح پژوهش باید به سؤالات زیر پاسخ گوید:

مسأله چیست؟

سؤالات تحقیق و یا فرضیه‌ها کدامند؟

کاربرد تحقیق چیست؟

زمان اجرای تحقیق، و محل اجرای آن کجاست؟

روش اجرا و منابع مورد لزوم کدامند؟ (دلاور، ۱۳۷۸، ص ۱۸).

توصیه این است که پژوهش‌گر ملاک‌های ذیل را مدنظر داشته باشند، ملاک‌ها عبارتند از:

الف. یک عنوان مختصر که تحقیق را توصیف کند؛

ب. خلاصه فهرست مندرجات و کلیدواژه‌ها؛

ج. شرح مقدماتی در توصیف مسأله مورد مطالعه؛

د. بیان مشخص مسأله در قالب سؤالاتی که نتایج تحقیقی باید به آنها پاسخ گوید، یا به صورت فرضیه‌ای که باید تأیید شود یا اطلاعاتی که باید آماده گردد یا محصولاتی که باید تولید شود و یا ترکیبی از همه اینها (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۸۷).

در اینجا اگر اصطلاحات تعریف شوند، بسیار بجاست. نمودار شماره (۱) و شماره (۲) ممکن است الگوی مشخصی برای این کار باشد (ایموج، ۱۹۸۹، ص ۱۱۱).

ه. تهیه سیاهه‌ای از دسته‌بندی متون مربوط به مقاله یا بازبینی انتقادی و تحلیلی آن به گونه‌ای که بتواند، پشتوانه‌ای برای رفع نیازهای تحقیقی مورد نظر باشد.

و. بخش فرایند گام به گام، شامل اطلاعات مخصوصی درباره داده‌های جمع‌آوری شده و اعتبار داده‌ها و قابلیت اعتماد داده‌ها و بررسی و ارزیابی آنها برای پاسخگویی به مسایل خاص.

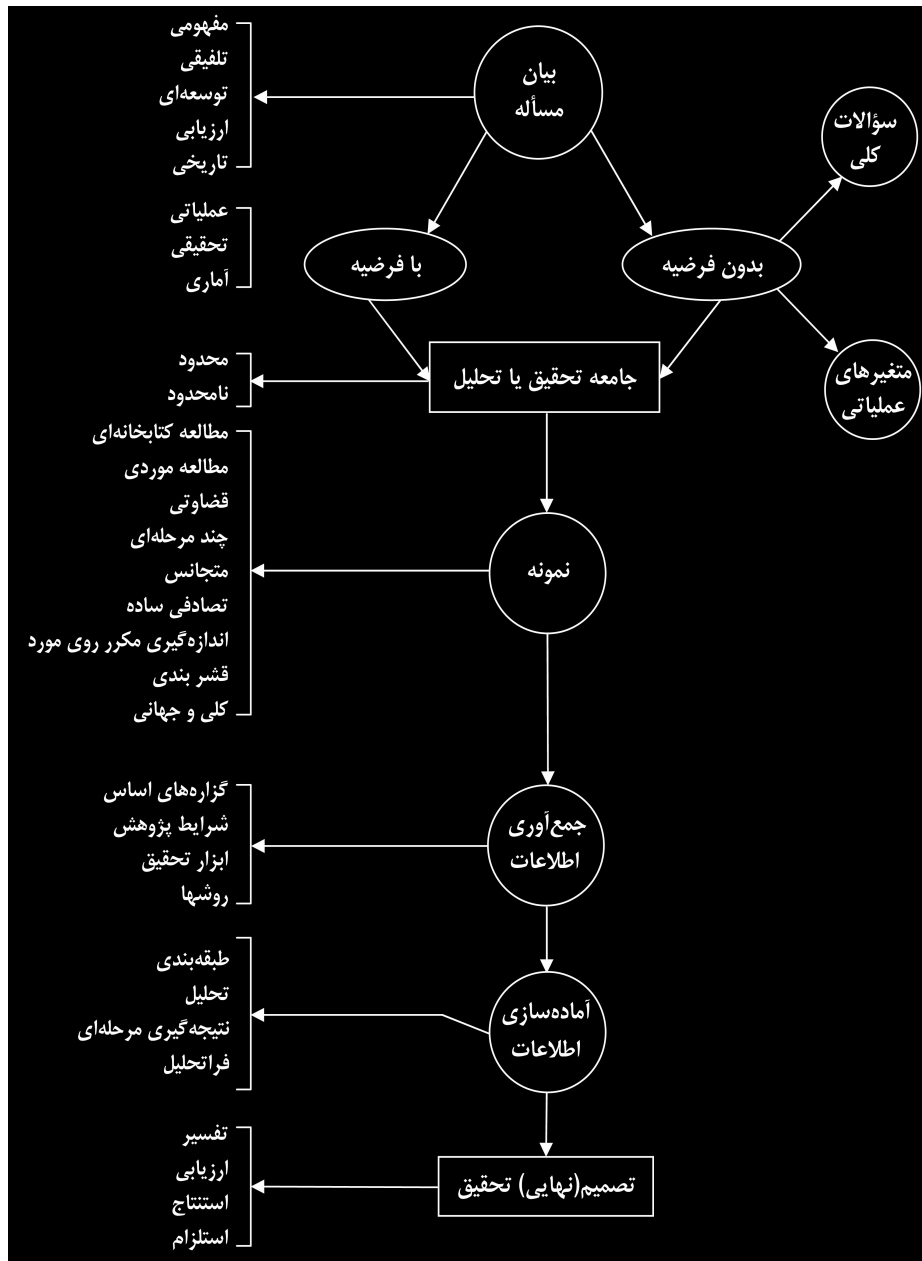
ز. خلاصه‌ای از جست‌وجوی پیشنهادی که قبلاً به طور فهرست وار آمده است، و نیز سایر مواردی که باید جزو یادداشت‌ها باشد (مثل زمینه‌های انسانی مسأله و محدودیت‌های مربوط به مطالعه).

ح. نمونه‌ای از فرم‌های جمع‌آوری داده‌ها یا تست‌ها یا مواد مشابهی که در تحقیق مورد استفاده قرار می‌گیرد.

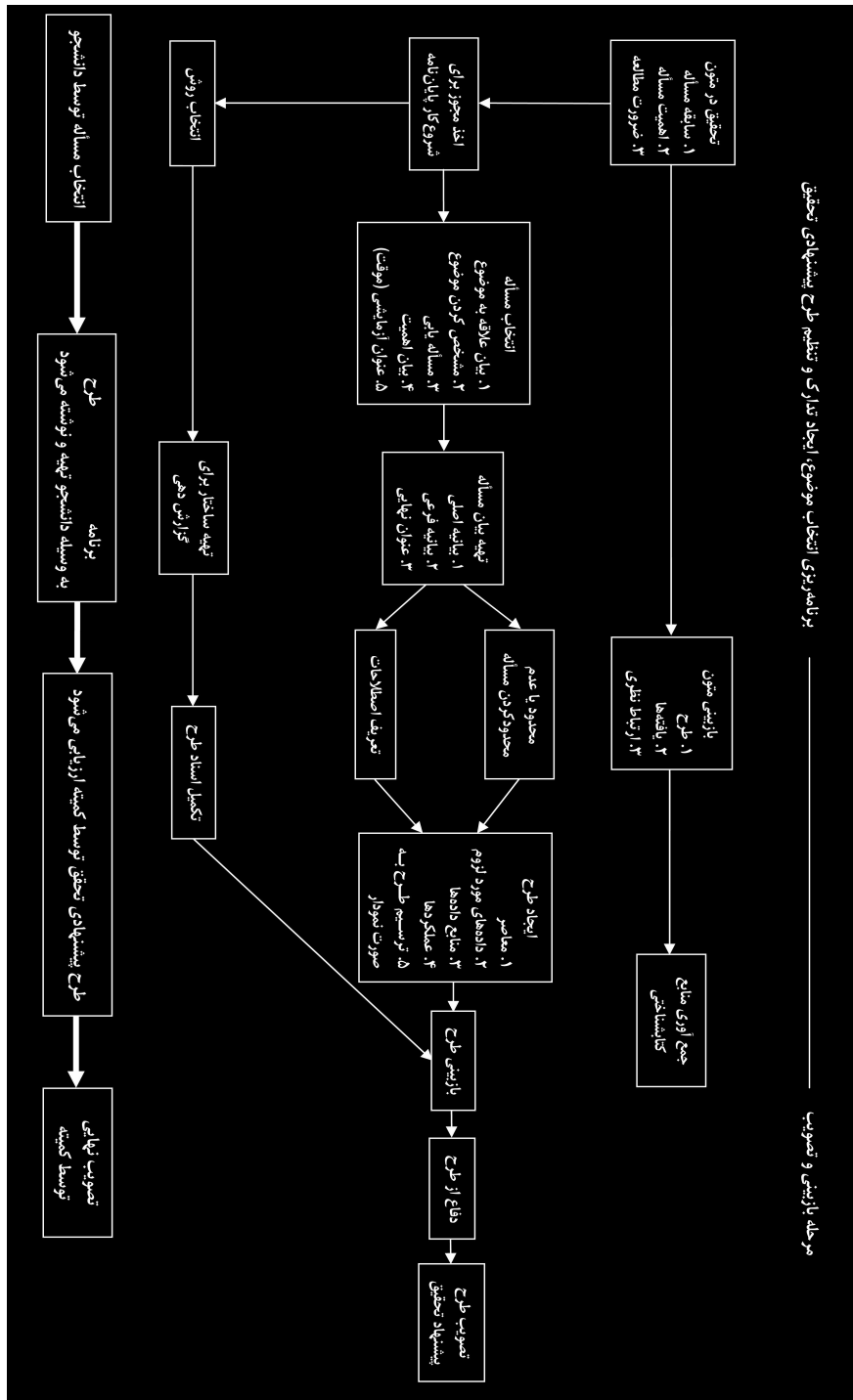
کتاب‌شناسی منابع

در کتاب‌شناسی منابع باید به سه نکته توجه داشت:

۱. جست‌وجوی کاملی در رابطه با مسأله مورد تحقیق انجام گیرد و اطمینان حاصل شود که کار مشابهی در این زمینه در حال انجام نیست.
  ۲. کارهای انجام شده دسته‌بندی شود.
  ۳. این آثار نقد و نواقص آن مطرح شود.
- باید اطمینان حاصل شود که ابهامات و مسایل موجود، به طور واضح و روشن مورد توجه قرار گرفته‌اند. برای مثال، اگر در پاره‌ای از روش‌ها که برای تهیه اطلاعات یا پاسخ به پرسشنامه‌هایی که برای افراد فرستاده می‌شوند، سابقه نشان داده است که درصد پاسخ‌ها به سؤالات مشابه بسیار کم و کوتاه بوده است، باید در طرح کلی مورد توجه قرار گیرند و روش‌ها و اقداماتی اتخاذ شود تا نتیجه مطلوب کسب گردد (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۸۷).

نمودار شماره (۱): الگوی پیشنهادی برای فرآیند تحقیقات کیفی و زمینه‌های تابعه

نمودار شماره (۲): نمودار پیشرفت فرایند طرح پیشنهادی پژوهش‌های کیفی (ایموج، ۱۹۹۸، ص ۱۱۲)

ویژگی‌های یک پژوهش روشمند

یک پژوهش روشمند، پژوهشی است که در تهیه آن به همه ظرایف و نکات ریز و درشت عنایت شده باشد. رعایت همه نکات در انواع پژوهش‌های کیفی ممکن است، با هم فرق کند، اما توجه و هوشیاری پژوهش‌گر می‌تواند به او کمک کند تا جلوی بسیاری از ایرادهایی که ممکن است، استاد راهنما، استادان مشاور و یا اعضای کمیته بررسی بگیرند، گرفته شود. جدول شماره ۴ مجموعه‌ای از مسائلی است که در نگارش رساله باید از آغاز تا انجام مدنظر باشند و پژوهش‌گر همواره کار خویش را با آنها مطابقت دهد تا نکته‌ای فراموش نشده باشد.

انتخاب موضوع	مسئولیت رئیس گروه
ارجاع‌ها و کتاب‌شناسی‌ها	ویرایش
اسناد مورد اعتماد و سایر موارد	مالکیت پژوهش (حقوق ادبی)
اندازه و ترکیب مورد درخواست کمیته پژوهش و رساله	مکان و جایگذاری مواد غیرچاپی
بخش‌های فرعی و اصلی	مجلدات جداگانه
بخش‌های مهم پایان‌نامه و یا رساله	ضمائم
برنامه‌های کامپیوتری مناسب برای پایان‌نامه	عکس‌ها
چکیده	علائم اختصاری، رمزها و اصطلاحات
فهرست مندرجات (نمونه)	غلط‌گیری
فهرست جداول	فرم انتخابی گزارش پژوهش و یا رساله
پاورقی‌ها	محدودیت‌های زمانی و برنامه زمان‌بندی شده برای تحویل
تعریف اصطلاحات	نظم مطالب
توضیحات و آموزش مربوط به موارد به‌کاررفته در پایان‌نامه	نسخه نهایی
ترسیم‌ها	قالب‌بندی صفحات
تحویل طرح کلی	کار با کمیته پایان‌نامه
مواد طبقه‌بندی شده	مسئولیت دانشجو
مواد و مطالب نقل شده مجاز مثل نقل قول‌ها	نسخه شخصی
مسئولیت اساتید راهنما و مشاور	نمره پایان‌نامه و یا رساله

جدول شماره (۵): مسایل عمده در نگارش پژوهش

فهرست مندرجات یک پژوهش و یا رساله می‌تواند شامل مطالب زیر باشد:

۱. مقدمه

۲. طرح مسأله (بیان مسأله)

الف. منطق، اهمیت نیاز تحقیق؛

- ب. چارچوب نظری طرح پیشنهادی؛
 ج. بیان مسأله که باید مورد تحقیق قرار گیرد؛
 د. عناصر، فرضیه، نظریه و یا سؤالات تحقیقی مورد بررسی؛
 ه. حد و حدود مطالعه؛
 و. خلاصه؛
 ز. تعاریف اصطلاحات و واژه‌ها.

۳. بررسی متون (ادبیات و پیشینه موضوع)

مقدمه

- الف. نگاهی تاریخی به نظریه و متون تحقیق؛
 ب. نظریه و آثار تحقیقی مربوط به موضوع؛
 ج. تحقیق در زمینه‌های وابسته به موضوع پژوهش و یا رساله؛
 د. بررسی دقیق اعتبار نظریه و آثار تحقیقی مناسبی؛
 ه. خلاصه آنچه در رابطه با موضوع پژوهش و یا رساله شناخته و ناشناخته است؛
 و. سهمی که این تحقیق در افزایش حجم آثار مورد نظر خواهد داشت.

۴. طرح تحقیق

مقدمه

- الف. روش پژوهش
 ب. نوع پژوهش
 ج. جامعه و نمونه تحقیق
 د. ابزار جمع‌آوری اطلاعات
 ه. خلاصه

۵. یافته‌ها

مقدمه

- الف. طرح (مطالعه)
 ب. تبیین فرآیند بررسی (تجزیه و تحلیل اطلاعات)

- ج. عناصر، فرضیه‌ها و سؤالات تحقیق؛
 د. گواهانی که پس از تحقیق، عوامل، فرضیه‌ها و سؤالات تحقیق را تأیید یا رد می‌کنند؛
 ه. نتایج غیر قابل پیش‌بینی (یافته‌ها)؛
 و. خلاصه آنچه یافته شده است.

۶. خاتمه و کاربردها

الف. نتایج

۱. نتایجی که بر پایه یافته‌ها باید ترسیم شوند؛
۲. توضیحات جایگزین برای یافته‌ها؛
۳. اثر تحقیق (مطالعه) در قالب آنچه آموخته شده است؛
۴. قوت‌ها، ضعف‌ها و محدودیت‌های مطالعه.

ب. کاربردها

۱. کاربرد برای فعالیت حرفه‌ای یا طراحی؛
۲. کاربرد برای یک امر تحقیقی در موضوع؛
۳. کاربرد در نظریه‌پردازی؛
۴. کاربرد برای پژوهش‌های بعدی.

ج. توصیه‌ها

۱. توصیه‌ها برای پژوهش‌های بیش‌تر با تغییر روش‌شناسی پژوهش
۲. توصیه‌ها برای تغییرات در فعالیت‌های حرفه‌ای
۳. تغییرات توصیه شده یا تعدیل‌ها در ساختار نظری پذیرفته شده
۴. توصیه‌ها راجع به تغییرات در سازمان، فرایندها، فعالیت‌ها و رفتار
۵. خلاصه (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۹۵).

تهیه چکیده رساله

از ویژگی‌های دیگر در یک پژوهش تهیه چکیده برای آن است. همانند همه آثار علمی چه کسی بهتر از شخص پدیدآورنده، می‌تواند چکیده اثر خویش را فراهم کند. این امر کمکی به گسترش اطلاعات در زمینه پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها است و کار کسانی را که به تهیه و جمع‌آوری و انتشار چکیده مشغولند آسان می‌سازد.

مقاله پژوهشی

برای اینکه پژوهشگران بیش از پیش با نگارش مقاله‌ای تحقیقی آشنا شوند و بدانند که بهترین کار در اشاعه یافته‌های یک پژوهش تهیه مقاله علمی از آن است، بهتر است که از همان آغاز شروع تحقیق یا رساله بدانند که باید یک مقاله تحقیقی قابل چاپ در یکی از نشریات علمی کشور از پژوهش خویش فراهم سازند. این کار، پژوهش‌گر را متقاعد خواهد کرد که اثر او در افزایش دانش بشری در زمینه مربوطه سهمی داشته است.

باید توجه داشت که چاپ رساله و یا پژوهش اگر ممکن باشد، بسیار بجا و مطلوب است، ولی عمدتاً در عمل مشاهده شده است که کار پژوهشی هر چند در سطح بالا باشد، بدون اصلاحات و دوباره نویسی قابل چاپ نیست. در واقع کار و ساختار اصلی طرح در پژوهش و یا رساله فراهم شده است که پس از تصویب، پژوهش‌گر می‌تواند در جهت تکمیل و گسترش آن برای چاپ اقدام کند.

بسیاری از مؤسسات و افرادی که به دنبال نیروهای کیفی جهت استخدام برمی‌آیند. از طریق پژوهش‌ها یا رساله‌ها و بررسی و ارزیابی آنها می‌توانند به مقصود خویش دست یابند، ضمن اینکه موضوع پژوهش و یا رساله تا حد زیادی علاقه، تجربه و نگرش پژوهش‌گر را نسبت به موضوع مشخص می‌کند (ایموج، ۱۹۸۹، ص ۲۰۹).

نگارش پایان‌نامه

از نکات قابل توجه در نگارش پایان‌نامه و رساله، رعایت قواعد و اسلوب نگارش است. توجه به رسم الخطها می‌تواند بسیار مفید باشد. در واقع توجه به چنین مسأله‌ای کار ماشین‌نویس را آسان می‌کند و ضمن اینکه تمرینی برای پژوهش‌گر برای ورود به عالم نویسندگی است، کار را برای چاپ نهایی نیز آسان‌تر می‌سازد. توجه به قواعد آوانویسی و نقطه‌گذاری نیز از آن جمله است. هم‌چنین لازم است، دانشجو از به کار بردن عبارت سبک، یا محاوره‌ای حتی الامکان خودداری کند، مگر اینکه موضوع رأساً در آن رابطه باشد. باید به نقل قول‌های مستقیم و غیرمستقیم توجه کامل داشته باشد و سعی کند در استفاده از نظرات دیگران حفظ امانت کند. از آوردن مطالب اضافی که در اثبات آن دچار مشکل می‌شود و یا اثبات آن هنوز مشخص نیست، اجتناب ورزد. حتی الامکان از جدل بپرهیزد و از مطالب اضافی که ربطی به موضوع ندارد، خودداری

نماید. استفاده از ضمیر اول شخص معمولاً مطلوب نیست و از تواضع علمی به دور است (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۹۶).

در استنادها معمولاً توجه به منابع اولیه و اصلی بسیار مهم است. در نقل قول‌ها هم قواعدی است، که چنانچه مثلاً از چند خط بیش تر نباشد، می‌تواند بین دو گیومه و در متن عبارات قرار گیرد، ولی چنانچه بیش تر باشد، لازم است با فرورفتگی بیشتر و چه بسا با حروف ریزتر مشخص شود (دلاور، ۱۳۷۸، ص ۱۹). در این زمینه، اطلاعات بیشتر در کتب روش تحقیق و آئین نگارش و گزارش نویسی موجود است، ولی متأسفانه این اطلاعات یکدست نیستند.

حجم پژوهش

حجم پژوهش از نکاتی است که گاه مورد پرسش پژوهش‌گر واقع می‌شود. آنچه در درجه اول اهمیت است، بحث حول موضوع انتخابی و پرورندگان کامل آن تا سرحد نتیجه‌گیری و ارایه راه‌حل‌ها و پیشنهادهاست. در عین حال، بعضی از دانشگاه‌ها رساله دکتری در تاریخ و ادبیات را حول ۶۰ هزار کلمه (حدود ۳۰۰ صفحه و رساله کارشناسی ارشد را حول ۴۰ هزار کلمه (۲۰۰ صفحه) می‌دانند (فدایی، ۱۳۷۴، ص ۹۷). ولی در رساله‌های علمی ممکن است، حجم رساله کاملاً فرق کند و چه بسا یک طرح ابتکاری علمی در چند صفحه وافی به مقصود باشد. البته دانشجو می‌داند که آنچه وجودش در پایان‌نامه برای طرح و اثبات موضوع مورد بحث لازم است، حتماً باید بیاید و آنچه لازم نیست، نباید بیاید و در مورد آنچه نسبت به ضرورت آن تردید دارد، می‌تواند به عنوان پیوست ذکر کند (شبللی، ۱۳۸۰، ص ۳).

چک لیست واریسی رساله

سؤالات زیر می‌تواند به عنوان یک واریسی (چک لیست) پژوهش و رساله مطرح باشد:

● در مقدمه و بیان مسأله

- آیا مسأله به صورت کلی و جزئی هر دو بیان شده است؟
- آیا مقصود و هدف مطالعه (تحقیق) بیان شده است؟
- آیا سؤالات و یا فرضیه‌ها معلوم شده‌اند؟

- آیا خواننده برداشتی عمومی، و منطقی از تحقیق و ارتباط آن با مبانی فرضی دریافت خواهد داشت؟
- آیا در آغاز، مسأله به صورت کلی و در پایان به صورت ریزتر، راه رسیدن به هدف مشخص طرح شده است؟
- آیا خواننده آگاه شده است که بررسی متون، انتخابی و گزینشی است، و ملاک انتخاب و ارتباط تشریح شده است؟
- آیا متون مربوطه ارزیابی دقیق شده‌اند؟
- آیا ارتباط بین آنچه قبلاً دیگران انجام داده‌اند و آنچه قرار است در این تحقیق انجام شود بیان شده است؟
- آیا علایمی مناسب برای کمک به خواننده برای اینکه بخش‌های بازبینی و نقد شده را از بقیه جدا کند به کار رفته است؟ آیا هر بخش خلاصه دارد؟
- آیا برای انتقال از بخشی به بخش دیگر تمهیدات لازم اندیشیده شده است؟
- آیا خلاصه نهایی که ضرورت انجام طرح را اثبات می‌کند و این که این تحقیق چه خلایقی را پر کند وجود دارد؟

● در رابطه با روش و فرایند اجرا

- آیا توضیح داده شده است که برای جمع‌آوری اطلاعات لازم برای تحقیق چه اقداماتی شده است؟
- آیا برای شخص دیگری که این رساله یا پایان‌نامه را می‌خواند، امکان جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل این داده‌ها وجود دارد؟
- آیا روش به کار رفته در تحقیق از روش‌های مشهور در متون روش‌شناسی تحقیق است؟
- آیا موضوعات انسانی مطرح شده کاملاً مورد حمایت قرار گرفته است؟
- آیا متغیرها در این طرح کاملاً توضیح داده شده‌اند؟
- اگر کنترل‌هایی برای متغیرها به کار رفته است، آیا آنها نیز کامل و دقیق توضیح داده شده‌اند؟
- اگر از موارد و یا دستگاه‌هایی استفاده می‌شود، آیا آنها تشریح و تصویر شده‌اند و تاریخچه و مفید بودنشان بیان شده است؟

- آیا وضعیت ظاهر مطالعه مشخص شده است؟
- آیا پرسش لازم است؟ اگر چنین است، انجام شده است؟

● در رابطه با نتایج

- آیا یافته‌ها و نتایج شامل همه اطلاعات ضروری هستند که بدون مراجعه به متن بتوان آنها را مورد استفاده قرار داد (ایموچ، ۱۹۸۹، ص ۱۷۶؛ فدایی، ص ۷۴).

نتیجه

همان‌گونه که در محتوای مقاله اشاره شد، پژوهش، یعنی به کار بستن مراحل روش علمی در خصوص یک موضوع، مشکل، ابهام، معضل یا دغدغه آینده و گذشته یا حال است که فعالیتی است، منسجم، منظم و روشمند، بهترین دوره‌های آموزش اصول و مبانی آن دوران تحصیل است و معدود رشته‌هایی داریم که تحقیق در هر سطر و فعالیت آن همیشه حضور دارد. همان طوری که می‌دانیم تحقیق روشمند تابع قاعده دو پنجاه درصدی است، یعنی پنجاه درصد آن طرح صحیح، عمیق و دقیق مسأله و پنجاه درصد آن آشنایی با روش تحقیق است که در این مقاله سعی نمودیم، در خصوص رساله‌ها و پژوهش‌های مختلف به این دو بعد مهم بپردازیم. از طرفی نیز غنی‌سازی پژوهش در رشته‌های علوم انسانی، دو اثر مثبت می‌تواند داشته باشد. نخست این‌که، عامل زایش و ارایه آثار عمیق و نظام‌مند است و دوم این‌که، عامل تقویت پژوهشگران آینده در نگرش محققانه به مسایل و ظرایف این مسأله خطیر و اساسی است.

راهکارها

۱. طراحی و اجرای کارگاه‌های پیشرفته و جامع روش تحقیق برای پژوهشگران ضرورت تام دارد، بالاخص جهت آشنایی آنها با روش‌های تحقیق جدید که این امر نیاز به یک عزم ملی دارد.
۲. تهیه بانک ایده‌های پژوهشی، مدل‌ها، روش‌ها و پایگاه اطلاع‌رسانی روش‌شناسی پژوهش ویژه پژوهشگران و خبرگان.
۳. استفاده بهینه و کارآمد از توان پژوهشگران موجود در عرصه تحقیقات بنیادی و

- کاربردی و فراهم کردن زمینه مشارکت هر چه بیش تر آنان در ارایه تحقیقات متنوع و طرح های پیشنهادی.
۴. حرکت به سمت طراحی و ارایه الگوهای نظام های پژوهشی و تبیین مأموریت ها و فرایندهای آنها.
۵. راه اندازی پروسه آموزش کاربردی پژوهش از بدنه کارشناسی تا سطوح فرازین به صورت علمی و نظام مدار در تمامی مراکز علمی - پژوهشی.
۶. تهیه و تدوین محتواهای مناسب و کاربردی در زمینه طراحی پژوهشی با الگوهای جدید.
۷. غنی سازی روش های تحلیل محتوا و فرا تحلیل در پژوهش های علوم انسانی و رساله های دانشگاهی.

فهرست منابع و مآخذ

۱. اردبیلی، محمدعلی؛ راهنمای کار تحقیق، تهران: دانشکده حقوق شهید بهشتی، ۱۳۷۰.
۲. ایرانی، یوسف؛ ابوالفضل بختیاری؛ روش تحقیق عملی (اقدام پژوهی)، تهران: نشر لوح زرین، ۱۳۸۲.
۳. بازرگان، عباس؛ روش تحقیق، تهران: کارگاه مراکز پژوهشی استان تهران، پژوهشکده تعلیم و تربیت، ۱۳۸۰.
۴. بیکر، گری؛ اقتصاد و آموزش ترجمه: دکتر قنادان، تهران: علوم تحقیقات، ۱۹۸۰.
۵. تقی پور، ظهیرعلی؛ برنامه‌ریزی تهران: واحد علوم تحقیقات، ۱۳۷۹.
۶. حافظ‌نیا، محمدرضا؛ مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران: نشر ویرایش، ۱۳۷۵.
۷. خاکی، غلامرضا؛ شیوه‌نامه تدوین طرح و نقد تحقیق، تهران: انتشارات بازتاب، ۱۳۸۴.
۸. دلاور، علی؛ روش‌های تحقیق پیشرفته، تهران: واحد علوم تحقیقات، ۱۳۷۸.
۹. شریعتمداری، علی؛ آموزش و استانداردهای آموزشی، تهران: وزارت آموزش و پرورش، دفتر بهبود کیفیت و راهبری استانداردها، ۱۳۸۰.
۱۰. فدائی، غلامرضا، تحلیلی بر روش‌های پایان‌نامه، تهران: فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۱، سال سوم، ۱۳۷۴.
۱۱. قراملکی، احدفرامرز؛ اصول و فنون پژوهش، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه، ۱۳۷۳.
۱۲. قورچیان، نادرقلی؛ برنامه‌ریزی آموزشی پیشرفته، تهران: علوم تحقیقات، ۱۳۸۰.
۱۳. کاردان، علی محمد؛ ضرورت و بسط و توسعه تحقیقات در آموزشی، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت، ۱۳۷۷.
۱۴. مقیمی، سیدمحمد؛ کارآفرینی (تئوری‌ها و مبانی) قم: پردیس قم دانشگاه تهران، مرکز کارآفرینی، ۱۳۸۴.
۱۵. مهرمحمدی، محمود؛ استانداردهای آموزشی، تهران: وزارت آموزش و پرورش دفتر بهبود کیفیت و راهبری استانداردها، ۱۳۸۲.
۱۶. نادری، عزت‌الله؛ مریم سیف نراقی؛ روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۵.

۱۷. یا حقی، محمدجعفر؛ محمدمهدی ناصح؛ راهنمای نگارش و ویرایش تهران: نشر زوار، ۱۳۸۰.

18. Andrew D. Szilagyi & Marc J. Wallace, (1987) *Organizational Behavior and performance*, 4th ed, (London: scott, foresman and Compay, pp.749_752. 1987).
19. Belanger, J. *Teacher as Researcher: Roles and expectations. An annotated bibliography* (New York college, coloumbia university (1992).
20. Berelson, B. *Content analysis in communication research*, New York, I11. Unive. Press Hafner Publ Co., 1991).
21. Bulmer, Martin and warwick, Donald (Ed, s) *Social Research in Developing Countries* (London UCL press, 1993).
22. D.M. Kulkarmi. *Education and Training For Medical librarians in Developing Contries*, In *medical Libraries—one world: Resources, Librarianship* Sep. 30–oct. 4. (Tokyo: 1985).
23. Dubrin Andrew j. and Ireland R. Duane and Williams J. Clifton, (management and organization, ohio: south–western publishing co, 1989)
24. H.R. Muki, *management of systems*, (new delhi: smt. Sumitra Handa, p.287, 1995).
25. Lambert, Douglas M. & Stock, James R. *Strategic Logistion management Reserch* 3rd ed. (Homewood, IRWIN, 1993).
26. Lasswell *The Language of politics: studies in quantitixe semantics*, (New York G. Stewart Mit press. 1999).
27. warren B. Brown & Dannis J Moberg, (1980), *Organization Theory and Management*, (Toronto: Johnwiley & sons, p. 418, 1980).